

نقد کتاب روش تحقیق آمیخته

مصطفی همدانی*

چکیده

کتاب «روش تحقیق آمیخته» تالیف آقای دکتر علی دلاور و خانم دکتر شیرین کوشکی، مدتی است که در حوزه نوپدید روش‌های ترکیبی (آمیخته) به عنوان متن درسی در رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی تدریس می‌شود. این کتاب از برخی نقیصه‌ها رنج می‌برد که پژوهش فرارو به تصحیح این نقیصه‌ها پرداخته است. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی نوشته شده و علاوه بر نقد ساختاری، ملاحظات متعددی نیز در نقد صوری و محتوایی این کتاب، ارائه کرده است.

انتخاب نادرست عنوان کتاب، ضعف مفهوم‌کاوی درباره عنوان «روش‌های آمیخته»، ضعف جدی ساختاری و عنوان‌بندی نارسا، بندهای طولانی، پاره‌ای از اغلاط املائی و ویرایشی، اقتباس‌های متعدد از منابع بیگانه بدون ارجاع، غیرمنطقی بودن برخی عناوین به جهت عدم انطباق با محتوا، استفاده از اصطلاحات مبهم، ترسیم نادرست نمودارها و اشکالات متعدد در دلالت تصویری آن‌ها، ضعف در تبیین و تثبیت مبنای پارادایمی روش - های آمیخته، و در نهایت، استفاده از عنوان «تالیف» برای اثر که ترجمه‌ای - تالیفی است، از مهم‌ترین نقدهای نگارنده به این کتاب است.

کلیدواژه‌ها: روش تحقیق، روش‌های آمیخته، روش‌های ترکیبی، روش‌های تلفیقی، چندروشی، نقد کتاب

* سطح ۴ حوزه علمی قم، استاد سطوح عالی حوزه علمی قم، Ma13577ma@gmail.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۲۷

۱. مقدمه

سال‌ها روش‌های تحقیق در دو ساحت مجزا دسته‌بندی می‌شدند: روش‌های کمی و روش‌های کیفی. این دسته‌بندی با منازعه‌هایی ریشه‌دار در میان این دو اردوگاه که هر یک تعلقات پارادایمی خاص خود را داشته‌اند همراه بوده است که گاه رقابتی کور و بدون منطق و مبنا و مزیت را در عرصه روش رقم زده‌اند و در برخی موارد، مدار هم‌آوردی سازنده خارج شده و حتی یکدیگر را نفی کرده‌اند: آیا اصولاً روش‌های کمی یا کیفی را می‌توان روش تحقیق نامید یا خیر؟

در این درگیری، معمولاً غلبه با روش‌های کمی بوده و روش‌های کمی از موضع برتر به تحقیر روش‌های کیفی پرداخته‌اند تا اینکه در دهه‌های اخیر با شکسته شدن هیمنه روش‌های کمی و تضعیف تسلط پارادایم اثبات‌گرایی، روش‌های کیفی مورد توجه بیشتر قرار گرفته و پرسش تقابلی یادشده در صورت رقابتی آشتی‌جویانه بازتولید شده است که: آیا روش‌های کمی بهتر واقعیت را کشف می‌کنند یا روش‌های کیفی؟ سرانجام با ظهور روش‌های آمیخته، افقی تازه در حل و بلکه انحلال این منازعه ایجاد شده است و بستری نوین فراهم شده است تا این انکار و عناد ویرانگر و آن رقابت کور و عصبانگر به مساهمت و مشارکت در کشف حقیقت تبدیل شده است.

روش‌های آمیخته (Mixed methods research) عبارت‌اند از روش‌هایی که محصول به کار بردن دو یا چند روش کمی و کیفی هستند و البته دست کم باید یکی کمی و یکی کیفی باشند (اگر هر دو کمی یا کیفی باشند، چندروشی است نه آمیخته) و نتایج آن‌ها نیز در راستای پرسش یا پرسش‌های تحقیق یکدست شوند.

تا سال ۱۳۹۵ نوزده عنوان کتاب در حوزه روش‌های آمیخته در ایران چاپ شده‌اند (ده عنوان در روش‌های کمی، کیفی و آمیخته که هر سه با هم در یک مجلد بحث شده‌اند و نه عنوان در روش‌های آمیخته به تنهایی) که این نوزده عنوان توسط برخی محققان با تفصیل بیشتر معرفی شده‌اند. (نک به: کوبی، چشمه‌سهرابی و عظیمی، ۱۳۹۵: ۱۴۶) از آن پس دو عنوان کتاب ارزشمند دیگر نیز به این حوزه افزوده شده که به شرح زیر معرفی می‌شوند:

۱. شارلن نگی - هسه بایر، روش تحقیق آمیخته (به هم پیوستن نظریه با عمل)، مترجم: مقصود فراستخواه، نشر موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۹۶ش.

۲. تشکری، عباس؛ تدلی، چارلز، راهنمای روش های آمیخته: در پژوهش های علوم رفتاری و اجتماعی، مترجمان: مترجم، دکتر مرتضی اکبری، زهرا فزونی اردکانی، ضرغام عبدالهی پور، سارا جعفری، نیلوفر مسروری، نشر موسسه انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۹۵ش.

یکی از آثار مورد توجه جامعه علمی در این حوزه، کتاب «روش تحقیق آمیخته» تألیف مشترک آقای دکتر علی دلاور و خانم دکتر شیرین کوشکی است. این کتاب دارای اشکالات صوری، ساختاری و محتوایی متعددی است و با توجه به جایگاه تخصصی آقای دکتر دلاور و نیز موقعیت خاص این کتاب که در بخش بعد معرفی خواهند شد، و از طرف دیگر کمبود و ضعف عمومی و همیشگی متون درسی روش تحقیق در کشور ما و نیز وجود اشکالات متعدد در این کتاب خاص، نگارنده این فرصت را برای خود مغتنم دانسته است که با نقد ابعاد صوری، ساختاری و محتوایی این اثر، در ارتقای آن سهمیم شود.

طبق تتبع نگارنده تا کنون مقاله‌ای به نقد تفصیلی این کتاب در ابعاد نقد صوری، ساختاری و محتوایی نپرداخته است جز نوشتاری در حدود چهارده صفحه از آقایان کوبکی، چشمه‌سهرابی و عظیمی با عنوان «بنیان‌های فلسفی روش‌های تحقیق کمی، کیفی و آمیخته؛ به بهانه نقدی بر کتاب «روش تحقیق آمیخته» که در سال ۱۳۹۵ منتشر شده است. این مقاله که درونمایه آن (با حذف مقدمات و معرفی مولف و سابقه تحقیق در این حوزه و منابع و ...) در حدود چهار صفحه با تمرکز بر دو محور است: اولاً، این کتاب، برگردانی از کتاب کرسول و پلینوکلازک است که تغییری در آن داده شده و ثانیاً، در موارد متعدد در ترجمه اشتباه کرده است.

کوتاه‌نوشت یادشده گرچه در هر دو محور نکاتی مفید در نقد این کتاب ارائه کرده است اما اولاً به نقد کامل یعنی نقد صوری، ساختاری و محتوایی کتاب نپرداخته؛ و ثانیاً، دو مضمون محوری مورد نظر ناقدان ربطی به عنوان مقاله یعنی «بنیان‌های فلسفی روش‌های تحقیق کمی، کیفی و آمیخته» ندارد. البته در پایان مقاله یادشده در حدود نیم صفحه از این موضوع بحث شده است اما روشن است محتوایی در این سهم نمی‌تواند در عنوان مقاله حضور یابد.

پژوهه فرارو جهت دست‌یابی به اهدافی که پیش‌تر یاد شد و نیز در راستای تکمیل نقد آقایان کوبکی، چشمه‌سهرابی و عظیمی، سه پرسش اصلی ارائه نموده و در پی پاسخ‌یابی به آنها سامان یافته است:

۱. وضعیت صوری کتاب «روش تحقیق آمیخته» تا چه اندازه صحیح است؟
۲. ساختار کتاب «روش تحقیق آمیخته» تا چه اندازه دارای پشتوانه منطقی است؟
۳. محتوای کتاب «مبانی نظری و ..» تا چه اندازه درست است؟

۲. معرفی مولفان

آقای دکتر علی دلاور، از استادان درس روش تحقیق است که به شکل تخصصی در این رشته تحصیل و تدریس نموده و در دانشگاه علامه طباطبایی کرسی استادی دارد. ایشان در سال ۱۳۵۸ مدرک دکتری خود را از دانشگاه ایالتی فلوریدا در رشته روش‌های تحقیق و آمار اخذ کرده و پس از آن نیز سال‌ها به تحقیق و تدریس و تالیف در این حوزه پرداخته است. (دلاور، سایت شخصی، بی‌تا) دکتر دلاور، کتب متعددی در حوزه «روش تحقیق» و آمار چون روش‌های تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی، روش تحقیق آمیخته، روش‌های آماری در روان‌شناسی و علوم تربیتی، مقدمه‌ای بر احتمالات و آمار کاربردی در روان‌شناسی و علوم تربیتی، مقدمه‌ای بر تحلیل عاملی، و دیگر آثار متعدد تالیف کرده که هر یک علاوه بر امتیازات خاص خود دارای یک خصیصه مشترک هستند و آن این است که مولف آنها ذاتاً روش‌شناس است نه ذاتاً روان‌شناس و جامعه‌شناس و ... و بالعرض روش‌شناس. گستردگی تتبع و دسترسی مولف به منابع اصیل، دیگر امتیاز مهم در عموم آثار ایشان است.

خانم دکتر شیرین کوشکی، عضو هیئت علمی دانشکده روانشناسی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی است که تعدادی مقاله علمی نیز در کارنامه دارد و نگارنده به تالیفی جز کتاب مورد بحث در این مقاله از ایشان دست نیافته است.

۳. معرفی تالیف و بیان محاسن آن

کتاب‌ها بر دو دسته‌اند: کتب علمی (scholarly books) و کتب درسی. (textbooks) کتاب‌های علمی کتاب‌هایی هستند که اندیشمندان یک رشته بر اساس تجربه و مطالعات عمیق خود می‌نویسند. این گونه کتاب‌ها حاوی فرضیه‌ها و نظریه‌های علمی در یک رشته خاص هستند و کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرند مگر در دوره‌های عالی مانند دکتری که دانشجویان در این دوره‌ها دارای سطح بالایی از درک مطلب هستند؛ اما کتب درسی با هدف آموزش اصول و مفاهیم اولیه رشته‌های خاص به منظور آماده کردن دانش‌آموزان و دانشجویان برای آموزش‌های سطوح بالاتر نوشته می‌شوند. (ریاضی، ۱۳۸۷: ۲۱۱)

کتاب «روش تحقیق آمیخته» از گروه دوم محسوب می‌شود و با انگیزه تدریس به عنوان یک متن درسی نوشته شده است و به گواهی مولفان، قبلاً نیز در دوره‌های مختلف توسط ایشان تدریس شده است. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: مقدمه)

نسخه مورد استفاده در این بررسی انتقادی، چاپ پنجم کتاب «روش تحقیق آمیخته» در سال ۱۳۹۸ است. چاپ اول این کتاب در بهار سال ۱۳۹۲ توسط انتشارات ویرایش در ۲۳۰ صفحه و در قطع وزیری و با جلد شومیز منتشر شده است و در زمستان همان سال به چاپ دوم می‌رسد.

بخش‌های اصلی این نسخه در جدول شماره ۱ معرفی شده‌اند.

جدول شماره ۱. فصل‌بندی کتاب روش تحقیق آمیخته (منبع: نگارنده)

فصل اول: معرفی روش آمیخته
فصل دوم: پیش‌فرض‌های پژوهش آمیخته
فصل سوم: بررسی ادبیات پژوهش آمیخته
فصل چهارم: طرح‌های پژوهش آمیخته
فصل پنجم: روش اجرای پژوهش آمیخته
فصل ششم: تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده
فصل هفتم: تفسیر و نگارش

این کتاب دارای محاسنی است: زیبایی جلد، چاپ مرغوب و صحافی محکم و اندک بودن اغلاط املائی و نیز وجود پرسش‌ها در آخر هر فصل از محاسن این کتاب است. طرح پرسش در متن درسی باعث می‌شود خواننده به نکات اصلی متن بیشتر توجه کند و از سوی دیگر موجب تقویت یادگیری شده و به فهم بیشتر و بهتر متن کمک می‌کند. (آرمند، ۱۳۸۴: ۴۸)

۴. یافته‌های تحقیق در نقد صوری

اشکالات صوری کتابدر ابعاد ویرایشی و املائیدر یازده محور به شرح زیر است:

۱.۴ فقدان بسم‌الله در کتاب

عنوان «بسم‌الله» در هیچ جای آغاز کتاب وجود ندارد. نگارش نام خداوند در آغاز تالیف، یک عرف رایج و مطلوب و منطبق با توصیه‌های اسلامی است. در روایت است تمام کارهای ریز و درشت خود را با نام خدا آغاز کنید (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۷، ۱۶۹) و نیز در حدیث است که هر کاری با نام خداوند آغاز نشود، ناموفق خواهد بود. (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۷، ۱۷۰) البته نگارنده با الگوی رایج یعنی وجود یک صفحه مستقل برای «بسم‌الله» در آغاز تالیفات نیز موافق نیست و آن را اسراف می‌داند بلکه پیشنهاد می‌کند در همان صفحه ابتدایی که نام کتاب و مولف وجود دارد، نام مبارک الهی هم به شکل کوچک در بالای عنوان کتاب درج شود.

۲.۴ وضعیت ترجمه یا تالیف بودن اثر

نویسندگان محترم، بر روی جلد از عنوان «تالیف» استفاده کرده‌اند. اما در این کتاب، صفحه‌ای وجود ندارد که دو یا چند ارجاع در آن نباشد و اگر هم گاهی ارجاعی دیده نمی‌شود، دلیلی بر نگارش آن توسط مولفان نیست زیرا نگارنده این مقاله، موارد متعددی از متن و نمودار را یافته است که ارجاع ندارند اما در حقیقت ترجمه‌عینی از مطالب کتاب‌های دیگر است که در ادامه در این مقاله به آن‌ها اشاره خواهد شد. این گونه آثار که رو به فزونی هم هستند را باید «ترجمه و تالیف» نامید.

برخی ناقدان که در پیشینه به کار آنان درباره این کتاب اشاره شد، معتقدند این کتاب اصالت ندارد و ترجمه از کتاب کرسول است: «بررسی دقیق کتاب نشان می‌دهد محتوای آن را پیش‌تر یعنی در سال ۲۰۰۷، کرسول و گلینوکلارک در کتابی با عنوان «Designing and Conducting Mixed Methods Research» منتشر کرده‌اند. البته مولفان تغییرات و جابجایی‌هایی در فهرست و متن ایجاد کرده‌اند.» (کوکبی، چشمه‌سهرابی و عظیمی، ۱۳۹۵: ۱۳۹-۱۴۸) ایشان در ادامه، فصل چهارم این دو کتاب را در یک جدول مقایسه کرده و همین جدول را شاهد مدعای خود یعنی عینیت دو کتاب انگاشته‌اند بدون اینکه ادعا کنند کل دو کتاب را تطبیق داده و این فصل را به عنوان نمونه ارائه کرده‌اند. (نک به: کوکبی، چشمه‌سهرابی و عظیمی، ۱۳۹۵: ۱۳۹-۱۴۸) اما اولاً عینیت یک فصل دلیل بر عینیت کل کتاب نیست. ثانیاً، نگارنده در پژوهش فرارو نشان داده است ایشان در فصل اول هم اقتباس‌های زیادی از فصل اول کتاب هسه بایبر انجام داده‌اند گرچه باز هم فصل اول این کتاب، عین آن فصل نیست. بنابراین، دست‌کم فصل اول این کتاب ترجمه کتاب کرسول و گلینوکلارک نیست و در نتیجه، کلیت ادعای ناقدان یادشده شکسته می‌شود و از این‌رو به نظر می‌رسد اصالت اثر به معنای مورد نظر ایشان خدشه‌دار نیست.

نگارنده در این بخش به مقایسه این اثر با کتاب «Mixed Methods Research: Merging Theory with Practice» تالیف هسه بایبر پرداخته و در پایان، در پرتو این یافته‌ها و نیز یافته‌های آن ناقدان، درباره تالیف از این منظر یعنی اصالت و نیز تالیف یا ترجمه بودن قضاوت می‌کند.

یافته‌های نگارنده در مقایسه این کتاب با تالیف بایبر به شرح زیر است:

۱. نمودار صفحه ۲۸ در کتاب روش آمیخته، عیناً در کتاب هسه بایبر ارائه شده است.

(Hesse-Biber, 2010: 10)

۲. نمودار صفحه ۷۰ در کتاب روش آمیخته نیز عیناً در کتاب هسه بایبر ارائه شده است.
(همان: ۳۶)
۳. در فصل سوم کتاب روش آمیخته، در صفحه ۷۰ مبحثی با عنوان «بررسی و نگارش مقدماتی ادبیات پژوهش» ارائه شده که بعینه در کتاب هسه بایبر بحثی با همین عنوان یعنی با عنوان «Your literature Reviewwriting up» و نیز با همین محتوا وجود دارد. (Hesse-Biber, 2010: 37)
۴. در فصل سوم کتاب روش آمیخته، در صفحه ۷۹ مبحثی با عنوان «نقش ادبیات پژوهشی در روش‌های آمیخته» ارائه شده که بعینه در کتاب هسه بایبر بحثی با همین عنوان یعنی با عنوان «The Role of the Research literature» و نیز با همین محتوا وجود دارد.
(Hesse-Biber, 2010: 35)
۵. نمودار صفحه ۹۳ در کتاب روش آمیخته، عیناً در کتاب هسه بایبر وجود دارد.
(Hesse-Biber, 2010: 43)
۶. فصل اول کتاب بایبر با این عنوان است:

Introduction to Mixed Methods Research

بسیاری از مطالب این فصل از کتاب بایبر، عیناً در فصل اول کتاب «روش آمیخته» مندرج است. صفحه اول و دوم این کتاب که ذیل عنوان «مقدمه‌ای بر پژوهش آمیخته» ذکر شده‌اند، دقیقاً مطالب هسه بایبر در دو صفحه اول است که البته هسه بایبر برای آن صفحات اولیه که به حکم مقدمه بر فصل است، عنوان‌گذاری نکرده است و حتی ارجاعاتی که در این فصل از آن کتاب وجود دارد نیز دقیقاً در این فصل از کتاب «روش آمیخته» با همان تاریخ نشر و صفحه وجود دارد. به عنوان مثال در اولین ارجاع در ص ۱ بایبر این ارجاع وجود دارد:

(hesse-Biber & Leavy, 2006b; Sandelowski, Volis, & Knafl, 2009)

و در اولین ارجاع در کتاب «روش آمیخته» هم در صفحه ۲ نوشته است:

هسه‌بایبر و لیوی، ۲۰۰۶b؛ سندولوسکی، ولیس، و نفل، ۲۰۰۹.

در جدول شماره ۲ نیز مقایسه‌ای میان این دو فصل انجام گرفته و شماره فصل‌هایی که از کتاب بایبر عیناً در کتاب «روش آمیخته» وجود دارد، در مقابل آنها نوشته شده است.

جدول شماره ۲. مقایسه فصل اول کتاب روش تحقیق آمیخته با فصل اول کتاب روش تحقیق هسه
بایبر (منبع: نگارنده)

Introduction to Mixed Methods Research	فصل اول: معرفی روش آمیخته
What Are Mixed Methods?	مقدمه‌های بر پژوهش آمیخته
Why Use Mixed Methods? (6)	اهداف و چارچوب استفاده عملی از کتاب
Objectives of This Book (2)	روش‌های پژوهش آمیخته چه هستند؟
A Comprehensive Perspective on Mixed Methods (9)	تعاریف و اصطلاحات
A Comprehensive Approach to Mixed Methods (10)	اهمیت روش‌های تحقیق آمیخته (گذشته و حال)
The Need for Qualitative Approaches to Mixed Methods Research	دلایل استفاده از روش‌های آمیخته
Qualitative Mixed Methods Approaches: Some Examples	تاریخچه مختصری از روش‌های آمیخته
The Perils of Mixed Methods	موفه‌های علاقه‌مندی به روش‌های آمیخته
The Practice of Mixed Methods: Behind the Scenes	چشم‌انداز گسترده به شیوه‌های آمیخته
with Stephen Borgatti	رویکرد جامع به روش‌های آمیخته
The Promise of Mixed Methods Research	مثال عملی
Glossary	تمرین
Discussion Questions	
Suggested Websites	

نتیجه‌ای که نگارنده با استفاده از یافته‌های خود و ناقدان یادشده به آن اعتقاد دارد این است که این کتاب، نه عین کتاب کرسول است و نه عین کتاب هسه بایبر و نه عین کتابی دیگر بلکه گردآوری و ترجمه است و از این رو عنوان «تالیف» ندارد و مناسب‌ترین عنوان برای آن، «ترجمه - تالیف» است. به‌علاوه اینکه نویسندگان محترم یا ناشر یا هر دو در صفحه دوم در ذیل فیفا در کادری که در آن خواننده را به رعایت حقوق اثر و عدم تکثیر کتاب توصیه کرده نوشته‌اند:

مخاطب عزیز، خواننده گرامی، این کتاب حاصل دسترنج چندین ساله مترجم و ناشر است. تکثیر آن ...

این عبارت ایشان دلالت دارد نویسندگان محترم نیز که عبارت یادشده را نوشته یا دست‌کم آن را تایید کرده و به آن رضایت داده‌اند، معترف‌اند کتاب ایشان ترجمه است نه ابداع آنان.

۳.۴ فقدان مقدمه در کل کتاب و نیز در آغاز فصل‌ها

وجود مقدمه از ضروریات یک تالیف درسی است و خواننده را برای فراگیری مطالب جزئی آماده می‌کند. (لیونکا ۱۳۸۶: ۱۷۶) علاوه بر زمینه‌سازی، نکات بسیار مهمی چون معرفی موضوع کتاب، دیدگاه‌ها و باورهای مولف، هدف‌های کلی کتاب، بررسی تاریخچه مختصر موضوع، معرفی کتاب از نظر سازماندهی محتوا، ارتباط کتاب درسی با سایر منابع و مانند آن در مقدمه مطرح می‌شوند، تا هم انگیزه دانشجو را افزایش دهد و هم یادگیری او را تسهیل نماید. (شکوهی و دیگران، ۱۳۸۷: ۴۲۰) همچنین وجود مقدمه در هر فصل جهت معرفی آن فصل نیز ضرورتی دیگر است. (رضی، ۱۳۸۷: ۲۰۰؛ شکوهی و دیگران، ۱۳۸۷: ۴۲۱)

این کتاب دارای مقدمه نیست و فصل‌ها نیز مقدمه ندارند. البته پیشگفتار دارد اما وجود چند پیشگفتار نیز به جای مقدمه نخواهند نشست؛ زیرا پیشگفتار مشتمل بر فلسفه و چرایی خلق اثر یا توضیح تألیف و بیان موانع و مشکلات تحقیق است. (شکوهی و دیگران، ۱۳۸۷: ۴۲۰)

۴.۴ فقدان خلاصه فصل‌ها

نگارش خلاصه‌هایی مقدماتی از متن در ابتدای کتاب، می‌تواند کمک مهمی به فهم مطلب کند. خلاصه‌های پایانی نیز که مرور نکات اصلی است دارای همین اثر است. (آرمند، ۱۳۸۴: ۴۷-۴۸) متأسفانه این کتاب از این خلاصه‌های آغازین و پایانی به عنوان چکیده و نتیجه‌گیری خالی است.

۵.۴ طولانی بودن بندها

بندگذاری‌ها گاهی طولانی است؛ مثلاً در صفحه ۱۹ و ۲۰ و ۵۰ و ۵۱ و ۱۶۰ یک بند یک صفحه را دربرگرفته و در صفحات ۱۹۱ تا ۱۹۳ یک بند، به تنهایی دو صفحه را اشغال کرده است!

۶.۴ اشتباه‌های املائی و انشائی و ویرایشی

املا و انشای این کتاب، اشکال چندانی ندارد که غیرعادی باشد ندارد. از این رو وضعیت کتاب از این جهت خوب ارزیابی می‌شود و برای رفع این نقیصه مختصر نیز اشتباه‌های املائیکه نگارنده با مرور دقیق کل کتاب یافته است، در فهرست زیر ارائه شده‌اند:

ا. خوانندگان عزیز بتوانند در پایان، نقشه عملیاتی یا اجرایی پژوهش خود را به سهولت انتخاب نمایند. در این فصل، طرح‌هایی انتخاب و ارائه شده که بیشترین کاربرد را در پژوهش‌های آمیخته دارند. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: هشت - پیشگفتار) که باید جدانویسی شوند.

ب. در فصل ششم، تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، مورد بحث و گفتگو قرار گرفته است. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: هشت - پیشگفتار) که باید جدانویسی شود.

ج. امروزه، تقاضای رو به رشدی برای شیوه‌های وجود دارد که... (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۲) که «شیوه‌های» باید به «شیوه‌هایی» تبدیل شود.

د. در حوزه مطالعات خودتان یک تحقیق را که با استفاده از روش‌های تحقیق آمیخته انجام شده است را انتخاب کرده... (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۳۴) که یکی از «را»ها زائد است.

ه. «در ستون آخر از سمت راست روش‌های و فنون خاص جمع‌آوری داده‌ها مشاهده می‌شود. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۴۱)

و. مزایا و نقاط قوت طرح مثلث‌سازی به شرح زیر می‌باشد: ... این طرح نوعی احساس ایجاد می‌کند. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۱۲۴) تعبیر «نوعی احساس» مبهم است. «این تفاوت‌ها بر خلاف هم و یا متضادها هم نمی‌باشند. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۴۵) جمله مبهم است.

ز. عنوان نمودار ۳-۴: ب. طرح تبیینی (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۱۳۳) که به «ن» اضافه است.

۷.۴ اشکال‌های جدول‌ها و نمودارها (بعد صوری)

به تصویر درآوردن اطلاعات کلامی (visualization) به عنوان هنر استفاده از گونه‌های استعاره‌ای اشکال و نمودارها، در متون درسی توصیه شده است. (لیونکا، ۱۳۸۶: ۲۸۳ -

(۲۸۴) انواعی از نمایش‌های بصری از طریق جدول و نمودار و چارت و ... می‌توانند ایده‌های ناملموس و انتزاعی را ملموس یا قابل دید سازند و برای افزایش امکان معنادارسازی متن بسیار مفید باشند (نوروززاده و آقازاده، ۱۳۸۷: ۹۴) و یادگیری را بهتر کنند. (ریاضی، ۱۳۸۷: ۲۱۲) همانطور که در محاسن کتاب گفته شد، در این کتاب از نمودارهای ترسیمی و تقسیمی در حد مطلوبی استفاده شده است، اما ترسیم‌های مولفاندر بُعد صوری دارای یک اشکال مهم استو آن این است که جدول و شکل اقتباسی باید دارای منبع مشخص باشد خصوصاً وقتی اثر، تالیف ترجمه‌ای است و همه مطالب آن اقتباس از آثار دیگران است. البته اگر مولفان خود نیز در تولید نقش دارند، از عنوان «منبع: نگارنده» برای تعیین ارجاع استفاده می‌شود؛ اما متأسفانه در این کتاب که تالیف ترجمه‌ای است نه ابداع نویسندگان، تنها در دو مورد از نمودارها و جدول‌ها یعنی جدول ص ۱۰۲ و ۱۶۴ ارجاع وجود دارد.

۸.۴ اشکال در فهرست‌نویسی

فهرست جداول و نمودارها تهیه نشده است. همچنین این کتاب، نمایه ندارد.

۵. یافته‌های تحقیق در نقد ساختاری

یکی از عوامل موثر در یادگیری، ساختار متن کتاب است؛ زیرا متونی که بهتر سازماندهی شوند، فهم و درک و یادسپاری و به کارگیری اطلاعات خود را افزایش می‌دهند. (آرامبراستر، ۱۳۷۲: ۸۲؛ همچنین نک به: آرمند، ۱۳۸۴: ۴۹) اما ساختارمندی چیست؟ در عرف علمی زمان ما، سازمان عبارت است از مجموعه‌ای که اجزای آن ارتباط متقابل دارند و هیچ جزئی جدا از کل مجموعه نمی‌تواند کار خود را انجام دهد. (ملکی، ۱۳۸۰: ۹۲) بر این اساس ساختار نیز عبارت است از چگونگی اتصال موضوعات بر اساس الگوهای سازماندهی منطقی. (آرامبراستر، ۱۳۷۲: ۸۲) فصل‌بندی منطقی کتاب را یکی از یکصد ویژگی کتاب دانشگاهی کارآمد و اثربخش دانسته‌اند (منصوریان، ۱۳۹۲: ۱۳) و اصولاً ساختار منطقی کتاب علاوه بر یادگیری بهینه، از آنجا که دیدگاه منطقی را پرورش می‌دهد، باعث می‌شود فراگیران بتوانند مطالب خود را نیز به روش منطقی ارائه کنند. (شیخ‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۲۵)

یکی از اصول مهم در ایجاد انسجام ساختاری متن، تناسب عنوان با محتوا است. (ملکی، ۱۳۸۴: ۱۴) پژوهش‌ها نشان داده است عنوان‌ها در انسجام دادن به متن و درک خواننده از متن و روشن شدن نکات مبهم تاثیر فراوان دارند. (ملکی، ۱۳۸۴: ۱۸؛ آرمند، ۱۳۸۴: ۴۷) هاینس می‌گوید: نکته مهم در سازماندهی محتوای کتاب درسی آن است که وقتی مشغول نگارش کتاب درسی هستید، نگاه خود را روی یک تصویر بزرگ نگه دارید؛ به این معنا که فکر کنید محتوای هر صفحه را چگونه به محتوای فصل ارتباط دهید؟ همینطور محتوای فصل نسبت به کل کتاب چه جایگاهی دارد؟ (ملکی، ۱۳۸۴: ۱۳) روشن است فقدان داخل اجزای کتاب نیز از دیگر اصول مهم تدوین منطقی اثر و در این راستا است.

با الهام از مبانی نظری ارائه شده در مباحث فوق، موارد مشتمل بر اشکالات منطقی (نقد ساختاری)، که چهار مورد اول در ذیل اشکال «عدم تناسب عنوان با محتوا» و دو مورد آخر نیز «تداخل منطقی عناوین» جای دارند، به شرح زیر ارائه می‌شوند:

۱. عنوان فصل هفتم چنین است: «تفسیر و نگارش (مثال عملی برای نتیجه‌گیری و تفسیر)». نویسندگان در ذیل این فصل، بحثی مبسوط دارند و می‌نویسند: «گام‌های زیر به صورت پروتکلی از آنچه در فصول گذشته بحث شد آمده است.» (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۱۹۷) اما پرسش اینجاست که: طرح مجدد و مرور کل مسائل کتاب از ابتدای تعیین الگوی آمیختگی و مسئله تحقیق تا آخر، چه ربطی به عنوان این فصل که درباره تفسیر و نگارش در یک الگوی عملی است دارد؟!!

۲. نویسندگان نوشته‌اند:

تعریف جایگزین وال (۱۹۹۶) از اعتبار آن است که اعتبار از طریق بررسی منابع غیراعتباری تعیین می‌شود. هر میزان که قضیه‌ای از تلاش تکذیبی جان سالم به در ببرد، قابلیت اعتماد دانش معتبرتر می‌شود. در این هنگام اعتبار به شکل نگاه به یافته‌های شیوه آمیخته و سوال در مورد آنها است: چه چیزی در آنجا نیست؟ چه چارچوب یا تجربه ذهنی یافته‌ها را تکذیب می‌کند؟ (ص ۱۸۹)

اما عنوان این مبحث، پایایی است نه اعتبار!! اعتبار در ادامه در مبحثی با عنوان مستقل مطرح می‌شود. به علاوه این دوسه بند بسیار مندمجاست و محتوای آن نیز تنها شامل پایایی در تحقیقات کمی و کیفی است نه آمیخته.

۳. از صفحه ۱۲ تا ۱۶ با تیتراژ «اصطلاحات» به بیان مزایای روش‌های آمیخته پرداخته‌اند!! و هرگز هم از اصطلاحی سخن نگفته‌اند.

۴. در صفحه ۹۰ مبحثی با عنوان «فرایند طرح سوال در پژوهش‌های آمیخته» مطرح کرده‌اند اما در ذیل این عنوان هرگز بحثی فرآیندی وجود ندارد بلکه به پنج عامل که در طرح سوال اثر دارند و الهام بخش سوال تحقیق هستند و به بیان دیگر به ۵ منبع سوال می‌پردازند.

۵. در ذیل فصل سوم در صفحه ۷۳ مبحثی با عنوان «تدوین طرح پژوهشی آمیخته» ارائه کرده‌اند که در آن، وارد اجزای طرح می‌شوند و حال آنکه فصل چهارم را هم مستقلاً به این عنوان اختصاص داده‌اند.

۶. در ذیل فصل پنجم در صفحه ۱۷۲ مبحثی با عنوان «راهنمای عملی نگارش در ترکیب یا غیرترکیب» گشوده‌اند و حال آنکه فصل هفتم کتاب به شکل مستقلاً به این موضوع اختصاص یافته است.

۶. یافته‌های تحقیق در نقد محتوایی

اشکالات محتوایی این کتاب به شرح زیر است:

۱.۶ ترجمه نادرست عنوان کتاب

این حوزه نوین در روش تحقیق، در زبان انگلیسی عبارت است از «Mixed Methods Research». در عرف کتاب‌های ترجمه شده در این حوزه، سه اصطلاح برای واژه «Mixed» قرار داده شده است که با ذکر نمونه در جدول شماره ۳ معرفی شده‌اند. در این میان تعبیر «آمیخته»، فارسی سره است و آن دو عربی هستند که مولفان کتاب مورد نقد پژوهش فراوان نیز هوشمندانه تعبیر «آمیخته» را برگزیده‌اند.

جدول شماره ۳ - ترجمه‌های سه‌گانه برای عنوان Mixed در فارسی (منبع: نگارنده)

ردیف	عنوان	نمونه کتاب
۱	آمیخته	بازکاوی روش تحقیق آمیخته، تالیف سید مصطفی رضوی و همکاران، نشر دانشگاه تهران.
۲	ترکیبی	روش‌های تحقیق ترکیبی (جان کرسول، ویکی پلانو کلارک) ترجمه علیرضا کیامنش و جاوید سرایی، نشر آریز.

۳	تلفیقی	روش‌های تحقیق تلفیقی (جان کرسول، ویکی پلانو کلارک) ترجمه عباس زارعی و ربابه زمانی، نشر سخنوران.
---	--------	---

اما نویسندگان دو اشتباه در ترجمه خود مرتکب شده‌اند:

۱. لفظ «Methods» که در متون مادر و مرجع برای این حوزه روشی به کار می‌رود، به همین شکل یعنی جمع است (رک به: John W. Creswell, Vicki L. Plano Clark, 2007; Hesse-Biber, 2010; Tashakkori & Teddlie, 2010) و به همین جهت باید به «روش‌ها» ترجمه شود نه روش. جمع بودن آن نیز به درستی و هدفمند است؛ زیرا این حوزه، به یک دسته‌الگوهای متعدد در ترکیب روش‌های کمی و کیفی اشاره دارد.

۲. در همان منابع یادشده، عنوان این حوزه روشی، «Mixed Methods» است یعنی آمیختگی صفت روش‌ها است نه تحقیق؛ ولی تعبیراتی چون «روش‌های تحقیق ترکیبی» و یا «روش‌های تحقیق آمیخته» و یا «روش‌های تحقیق تلفیقی»، موهم توصیف تحقیق به آمیختگی و ترکیب و تلفیق است و پیشنهاد می‌شود از تعبیر «روش‌های آمیخته در تحقیق» استفاده شود.

۲.۶ فقدان تشریح مفاهیم اصلی کتاب

لازم است در مقدمه کتاب، چهار مفهوم اساسی که از تحلیل عنوان کتاب استخراج می‌شوند، تشریح شوند: روش، روش تحقیق، آمیختگی، روش تحقیق آمیخته. روشن است برای درک بهتر روش‌های آمیخته لازم است دو مفهوم پیش‌نیاز یعنی روش کمی و کیفی نیز شرح شوند. در بحث تشریح مفاهیم، لازم است برخی مفاهیم همسو و یا رقیب هم شرح شوند که از جمله مفاهیم همسو در این کتاب، اصطلاح «چندروشی» است. روش‌های آمیخته با «چندروشی» تفاوتی اساسی دارد که هسه بایر به شکل کوتاه در چند سطر در اوایل کتاب خود به این موضوع پرداخته است: اصطلاح «multimethods» یا همان چندروشی، عبارت از تلفیق کردن دو یا چند روش کیفی (نظیر مصاحبه عمیق و مشاهده مشارکتی) یا دو یا چند روش کمی (مانند پیمایش و آزمایش) در یک تحقیق است. (Hesse-Biber, 2010: 3) بنابراین، در چندروشی، تحقیق در همان حوزه کمی یا کیفی انجام می‌گیرد و تلفیق نیز درون‌حوزه‌ای است.

البته ایشان مبحثی با عنوان «تعاریف و اصطلاحات» در فصل یکم دارند (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۱۲) و نیز در پیشگفتار کتاب، روش و نیز تحقیق را اشاره‌وار تعریف کرده-

اند و در فصل اول، مجدداً پژوهش و نیز علم و روش های علمی را تعریف کرده‌اند؛ اما اولاً در مبحث «تعاریف و اصطلاحات» از صفحه ۱۲ تا آخر صفحه ۱۶ فقط مزایای روش ترکیبی را شرح دادند و سخنی از اصطلاحات ندارند. ثانیاً، گم بودن آن اشارات و گستردگی و درشت بودن مباحث مربوط به رد و پذیرش اقوال در فصل اول، خواننده را از درک این مفاهیم محروم می‌کند. همچنین طبق مطالب مطرح شده در نقد صوری در باب اهمیت و مندرجات مقدمه کتاب در پژوهش فرارو، جایگاه این مباحث در پیش‌گفتار یا فصل اول کتاب نیست بلکه در مقدمه است.

۳.۶ پیشنهاد استفاده از آموزه‌های فلسفی اسلامی در تبیین حقیقت «آمیختگی»

همانطور که در بحث قبل گفته شد، لازم است مفاهیم اصلی کتاب در مقدمه شرح شوند. یکی از این مفاهیم، «آمیختگی» است. فلسفه اسلامی، تحلیلی زیبا از آمیختگی (ترکیب) و گونه‌های مختلف آن ارائه کرده است که می‌تواند در جهان علم امروز از جمله تحلیل مفهوم آمیختگی در این کتاب کارا و راهگشا باشد. این مباحث، نوعی تحلیل هستی‌شناسانه با رویکرد عقلانی است که پسوند اسلامی آن نباید انگاره ایدئولوژیکی را به ذهن تداعی کند؛ بلکه این نگرش به عنوان دستاوردی بشری و علمی و عقلانی می‌تواند در تحلیل و تولید مفاهیم لازم در مباحث روش‌شناختی از جمله در روش‌های آمیخته کمک شایانی کند.

توضیح اینکه: ترکیب در فلسفه اسلامی دارای دو قسم اصلی است: ترکیب حقیقی و اعتباری. ترکیب حقیقی آن است که میان اجزای مرکب، یک جهت وحدت حقیقی وجود دارد. اجزای مرکب حقیقی، تا حقیقتاً به یکدیگر نیازمند نباشند و نسبت به یکدیگر دارای فقر و وابستگی واقعی نباشند، ارتباط و اتحاد حقیقی نمی‌یابند و حقیقت واحدی را تشکیل نمی‌دهند. ترکیب حقیقی را ترکیب اتحادی و ترکیب اعتباری را ترکیب انضمامی هم می‌نامند.

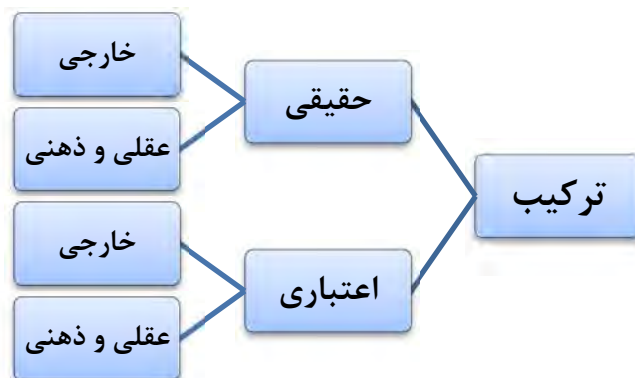
ترکیب حقیقی همبه خارجی و یا عقلی (ذهنی) تقسیم می‌شود. ترکیب حقیقی خارجی آن است که اجزای ترکیب، افزون بر جهت وحدت حقیقی و خارجی، دارای تمایز و کثرت خارجی اند. برای مثال، ترکیب جسم از ماده و صورت فلسفی، ترکیب حقیقی خارجی است؛ زیرا اجزای آن، افزون بر آنکه در عالم واقع دارای جهت وحدتی به نام جسم هستند،

در همان واقعیت، از یکدیگر متمایزند و عقل می‌تواند در همان متن واقع، میان ماده و صورت، تمایز و کثرت ببیند.

ترکیب حقیقی ذهنی آن است که اجزای ترکیب، در خارج تنها از وحدت حقیقی برخوردارند؛ اما دارای تمایز و کثرت خارجی نیستند؛ بلکه این ذهن و عقل انسان است که با نیروی تحلیل خود، در آن شیء واحد اجزایی می‌بیند؛ به این معنا که ذهن اجزایی را که در مرکب به صورت غیر متمایز موجود است، از یکدیگر منحاز و متمایز می‌کند. برای مثال، ترکیب یک خط از پاره‌خط‌های مختلف، ترکیب حقیقی عقلی است؛ زیرا خط در واقعیت بیرونی دارای امتداد و اتصال حقیقی است و از این رو وحدتی حقیقی دارد و اجزای آن در واقع، دارای وجودهای جداگانه‌ای نیستند و همه در ضمن همان وجود متصل واحد (خط) موجودند.

در ترکیب اعتباری، میان اجزای مرکب، غیر از نمود و شکل حاصل از هم‌جواری آنها، یک جهت وحدت حقیقی وجود ندارد و در واقع ذهن است که اتحاد و وحدت را برای آن اجزاء، لحاظ کرده است؛ مثل ترکیب خانه از مصالح ساختمانی که اتحاد اجزای آن چیزی بیش از شکل ناشی از کنار هم بودن اجزاء نیست. ترکیب اعتباری نیز یا خارجی است و یا غیرخارجی و ترکیب غیرخارجی هم یا ذهنی و عقلی است. ترکیب اعتباری خارجی آن است که اجزاء ترکیب، در عالم واقع از یکدیگر متمایزند و هر یک از اجزاء، وجودی غیر از وجود دیگری دارد. ترکیب اعتباری عقلی یا ذهنی آن است که اجزاء ترکیب، هرچند به وحدتی واقعی در خارج نمی‌رسند، به این معنا که ذهن اجزائی را که در مرکب به صورت غیر متمایز موجود است، از یکدیگر منحاز و متمایز می‌کند. ملاک کثرت و تمایز ذهنی و عقلی، عدم تعدد تحقق اجزاء در خارج است. (طوسی، ۱۳۷۵: ۱، ۹۷؛ صدرالمتهلین شیرازی، ۱۹۸۱: ۵، ۲۸۳؛ سبزواری، ۱۳۷۹: ۳۶۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۸۶ - ۸۵)

نموداری از انواع ترکیب (آمیختگی) در فلسفه اسلامی در شکل شماره ۱ ارائه شده است.

نمودار شماره ۱. انواع ترکیب (آمیخت) در فلسفه اسلامی (منبع: نگارنده)

با کمک این مباحث می‌توان تحلیلی از حقیقت آمیختگی در روش‌های آمیخته و نیز نوع آن و همینطور امکان و روش یکپارچه‌سازی نتایج و مباحثی از این دست در روش‌های آمیخته بهره برد و متأسفانه در پژوهش فرارو که اولویت آن نقد کتاب است، مجالی برای بحث از این مقال نیست.

۴.۶ فقدان تبیین منسجم و تبیین دقیق مبنای پارادایمی روش‌های آمیخته

یکی از مباحث بسیار مهم در هر کدام از گونه‌های روش تحقیق، تعیین دقیق موضع پارادایمی آن است. مثلاً روش‌های کمی معمولاً متعلق به پارادایم اثبات‌گرایی و روش‌های کیفی معمولاً متعلق به پارادایم تفسیری و هرمنوتیکی هستند. پرسش اینجاست که در روش‌های آمیخته چگونه این پارادایم‌ها که با هم ناسازگار هم هستند آمیخته شده‌اند؟! اصولاً تدلی و تشکری یکی از رایج‌ترین نقدها پیرامون روش‌های آمیخته را مبتنی بر همین انگاره ناسازگاری که از آن یاد شد می‌دانند. این اشکال بر این مبنا استوار است که: میان پارادایم‌ها تفاوت‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی وجود دارد و هر یک از روش‌شناسی‌های کمی و کیفی آن‌ها را به فراخور حال خود با سنت خود مرتبط کرده‌اند و درآمیختن این روش‌ها با حفظ آن مبنای پارادایمی چگونه ممکن است؟! در پاسخ این پرسش، برخی مانند گرین، هال و مورگان اصولاً این کارکرد از پارادایم‌ها را انکار کرده‌اند. برخی نیز مانند پتن به صراحت اعلام کرده است در موقعیت‌های واقعی می‌توان روش‌ها را از موضع معرفت‌شناسی آن‌ها جدا انگاشت. برخی نیز مانند کرسول، پلانوکلاک،

گاتمن و هسن بر این باور شدند که برای هر یک از طرح‌های روش‌های آمیخته، پارادایمی خاص مناسب است. ایشان پسااثبات‌گرایی را برای طرح «متوالی و با بنیاد کمی» و تفسیرگرایی را برای طرح «متوالی و با بنیاد کیفی» پیشنهاد کرده‌اند. برخی نیز پارادایم‌های جایگزین چون عمل‌گرایی، رئالیسم انتقادی و پارادایم تحول‌گرا را به عنوان جایگزین معرفی کرده‌اند. (تشکری و تدلی، ۱۳۹۴: ۱۴ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۷۴)

آقای دلاور و خانم کوشکی، بحثی از مباحث پارادایمی روش‌های آمیخته طرح کرده و در آن به صراحت از پراگماتیسم به عنوان مبنای پارادایمی این روش‌ها طرفداری کرده‌اند (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۴۱ و ۴۴) اما ایشان اولاً جایگاه کلی مباحث پارادایمی و نقش مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی یک پارادایم در روش را بسط ندادند و ثانیاً، چالش موجود در روش‌های آمیخته که هر پارادایمی نمی‌تواند شارح آنها باشد را تبیین نکرده و به مواضع نظری مختلف در این بحث اشاره نکردند. ثالثاً، شایسته بود پس از طی این مراحل، تحلیلی کافی از پراگماتیسم و بلکه ظرفیت پارادایمی آن و نیز حضور مبانی آن در روش‌های آمیخته را ارائه کنند؛ زیرا روش‌های ترکیبی بیشتر مبتنی بر تمایل حل مسئله هستند اما پراگماتیسم در لایه هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی و فلسفی خود دارای دلالت‌هایی است که بسیاری از آنها در روش‌های ترکیبی به کار گرفته نمی‌شود.

۵.۶ ضرورت توضیح اصطلاحات مبهم

در این کتاب برخی اصطلاحات وجود دارند که نیاز به توضیحاتی در پاورقی دارند. این اصطلاحات به شرح زیر است:

۱. «الگوهای جاری تحقیق به شیوه‌های آمیخته نمونه‌ای از رویکرد «ارابه پیش از اسب» (Cart Before the Horse) است.» (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۱۷۹ و ۲۷) این اصطلاح که شاید ترجمه بهتر آن «جلو افتادن ارابه از اسب» باشد، تقریباً به معنای همان «کاسه داغ‌تر از آس» و یک ضرب‌المثل آمریکایی است که به معنای اتفاق افتادن اموری غیرعادی و خارج از انتظار در یک عرف یا فرهنگ است. (Bartlett J., 1977: 58)

۲. نویسندگان محترم، تعبیر «دانش‌شناسی» را کراراً برای اصطلاح اپیستمولوژی (Epistemology) که معادل گوش‌آشنای آن همان «معرفت‌شناسی» است به کار برده‌اند (صفحه هفت از مقدمه و ۲۸ و ۲۶۰) اما این معادل، هم ناآشناست هم نارسا؛ زیرا دانش-

شناسی امروزه برای علم اطلاع‌شناسی و کتابداری به کار می‌رود و تالیفات متعدد در این حوزه با همین عنوان هم نوشته شده است:

- مقدمه ای بر علم اطلاعات و دانش‌شناسی، نوشته احمد شعبانی و زهره میرحسینی انتشاراتسمت، چاپ اول پاییز ۱۳۹۴ش.

- شناختی از دانش‌شناسی (علوم کتابداری و دانش‌شناسی) نوشته دکتر هوشنگ ابرامی، انتشارات نشر کتابدار، چاپ چهارم پاییز ۱۳۸۶ش.

- بازشناختی از دانش‌شناسی: بازشناختی از علم اطلاعات و دانش‌شناسی، تالیف امیر ریسمانیاف، رحمت‌الله فتاحی، نشر کتابدار وابسته به شرکت خدمات اطلاع‌رسانی کتابدار فرزانه، چاپ اول، ۱۳۹۶ش.

۳. مولفان عنوانی به این شکل در بخشی از کتاب ایجاد کرده‌اند: «عامل انعکاس‌پذیری در فرآیند طرح سوال» (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۹۲) تعبیر «انعکاس‌پذیری» یک اصطلاح مبهم است که لازم است در پاورقی توضیح داده شود. عامل انعکاس‌پذیری یا همان «reflexivity» که برخی نیز آن را به خاصیت بازتابندگی یا بازاندیشانه ترجمه کرده‌اند، عبارت است از اینکه محقق در فرآیند جمع‌آوری اطلاعات از نگرشی انتقادی نسبت به داده‌هایی که جمع‌آوری می‌کند برخوردار است. این نگرش به ارتقای حساسیت محقق در تشخیص تاثیر عواملی از قبیل مکان مطالعه، حساسیت موضوع، روابط قدرت در میدان و ماهیت کنش متقابل میان محقق و مورد مطالعه که در نحوه تفسیر و ارائه نتایج تاثیر می‌گذارد، کمک جدی می‌کند. (ایمان، ۱۳۹۱: ۵۶)

۴. مولفان، تکنیک‌های CAQDAS در بخش تحلیل رایانه‌ای را «برای انتقال داده‌ها: کمی-سازی و کیفی سازی» معرفی کرده‌اند. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۱۸۲) اما تعبیر «تغییر» مناسب نیست و بهتر است از تعبیر «تبدیل» استفاده شود.

۶.۶ فقدان مرحله داده‌آمایی در فرآیند اجرای تحقیق

پردازش داده‌ها (data processing) که به آن داده‌پردازی یا داده‌آمایی هم گفته می‌شود، بین دو مرحله گردآوری داده‌ها (data collection) و تحلیل داده‌ها (data analysis) جای می‌گیرد. هدف اصلی از این آمایش و پردازش، آماده کردن داده‌ها و پالایش آن‌ها برای انجام تحلیل است. در این جا تلاش می‌شود داده‌ها مورد بازبینی و کنترل قرار گیرند. در مرحله گردآوری

داده‌ها ممکن است داده‌های نامناسب نیز شکار شوند که شناسایی و حذف این نوع داده‌ها در این مرحله انجام می‌شود. برخی منابع، داده‌آمایی را بخشی از فرآیند تحلیل دانسته و در قدم اول از مرحله تحلیل داده‌ها به تبیین داده‌آمایی پرداخته‌اند. (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۹: ۲۳۴ - ۲۲۸؛ واس، ۱۳۸۹: ۲۴۵ - ۲۳۱) در منابع اصیل و معتبر معمولاً به این تفکیک توجه کافی مبذول شده (نک به: ساعی، ۱۳۸۷: ۱۰۸؛ ساروخانی، ۱۳۸۸: ۲، ۴۰۳؛ بیی، ۱۳۸۵: ۱، ۲۳۴) و حق نیز تفکیک است خصوصاً در متون آموزشی؛ زیرا هر اندازه مراحل تحقیق منضبط‌تر و دقیق‌تر ارائه شود، تحقیق و فرآیند روش که در ذات آن نظم نهفته و هدف آن هم نظم دادن به فرآیند تولید علم است، دقیق‌تر خواهد بود.

متأسفانه این تفکیک در بسیاری از منابع مورد توجه قرار نگرفته است و آثار آقای دکتر دلاور و همکارشان هم جزء این دسته هستند. دکتر دلاور نه در کتاب «مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی» (دلاور، ۱۳۹۲: ۱۰۳ و ۲۰۴ و ۲۰۹ و ۲۱۰ و ۲۵۳ و ۲۵۵) و نه در کتاب «روش تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی» (دلاور، ۱۳۸۶: ۲۹۱) و به این تفکیک توجه نکرده و تنها از دو مرحله یعنی جمع‌آوری داده‌ها و تفسیر آن‌ها سخن گفته‌اند. ایشان و همکارشان در کتاب «روش تحقیق آمیخته» هم از همین رویه پیروی کرده‌اند. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۱۷۹ و ۱۴۹)

۷.۶ نادرستی محتوا

نویسندگان نوشته‌اند: «منظورهای فمینیستی (طرفداران جنبش زنان) دنیای اجتماعی، انواعی از دیدگاهها و مظاهر مختلف را در برمی‌گیرند. اما همه آنها بر شکل‌گیری دنیای اجتماعی زنان و دیگر افراد تحت ستم تأکید دارند.» (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۶۲) و نوشته‌اند: «پژوهش فمینیستی حامی اهمیت به مطالعه تفاوت‌ها با توجه به جنسیت، نژاد، طبقه و غیره هستند.» (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۶۴) و: «پژوهش فمینیستی بر اهمیت عدالت اجتماعی، تحولات اجتماعی و نیز تغییرات اجتماعی از سوی زنان و دیگر قشرهای تحت ستم تأکید دارد. (دلاور و کوشکی، ۱۳۹۸: ۶۹) اما این تفسیرها از رویکرد فمینیستی درست نیست؛ زیرا این رویکرد هرگز به دیگر طبقات و نژادها یا انواع افراد تحت ستم نمی‌پردازد بلکه تنها بر زنان متمرکز است منتهی زنان از همه طبقات و نژادها و خصوصاً زنان تحت ستم. این رویکرد، فرودستی زنان و به شکل کلی، هر ستم به زنان را بررسی می‌کند نه هر ستم‌دیده را که مولفان انگاشته‌اند.

البته آنچه گفته شد نیز بخشی از رویکرد فمینیستی و تنها در راستای نقد این کتاب ارائه شد و گرنه همانطور که نورمن بلیکی می‌گوید نظریه فمینیستی از سه جهت زن‌محور است: نقطه شروع تحقیقاتش تجارب زنان است، زنان را شناسنده اصلی فرآیند تحقیق می‌داند، فعالیتش برای زنان و در پی ایجاد جهان بهتر برای زنان است و این امر را به نفع نوع انسان هم می‌داند. (بلیکی، ۱۳۹۳: ۲۰۲)

۸.۶ ترسیم نادرست نمودارها

همانطور که در محاسن کتاب گفته شد، این تالیف دارای شکل‌ها و جدول‌های خوبی است، اما ترسیم‌های ایشان در بُعد صوری دارای یک اشکال مهم بود که ذکر شد. اکنون به تحلیل اشکالات نمودارها در بُعد محتوایی پرداخته می‌شود؛ یعنی نقد دال‌های تصویری از نظر دلالت بر مدلول‌های خود. در این زمینه سه مورد اشکال در کتاب وجود دارد:

۱. نویسندگان در ص ۲۹ نموداری ترسیم کرده‌اند که در نمودار شماره ۲ در پژوهش فرارو ارائه شده است. در این نمودار، پیکان‌های چهارگانه‌ای که از چهار طرف به سوی پیکان دوسردار موجود در زیر عنوان «مشکل» متوجه شده‌اند درست نیستند و در واقع باید متوجه خود «مشکل» باشند نه این شکل. صورت صحیح این نمودار که نگارنده این سطور آن را از کتاب هسه بایبر با عنوان «Mixed Methods Research» برگرفته در نمودار شماره ۳ ارائه شده است. زیرنویس نمودار هسه بایبر دقیقاً با همین عنوان که نویسندگان (آقای دلاور و خانم کوشکی) استفاده کردند منطبق است.

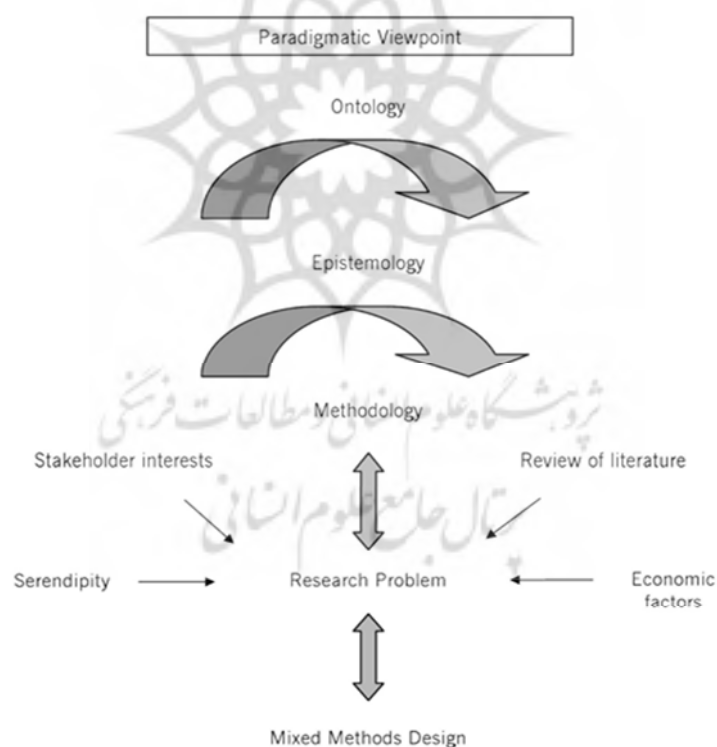
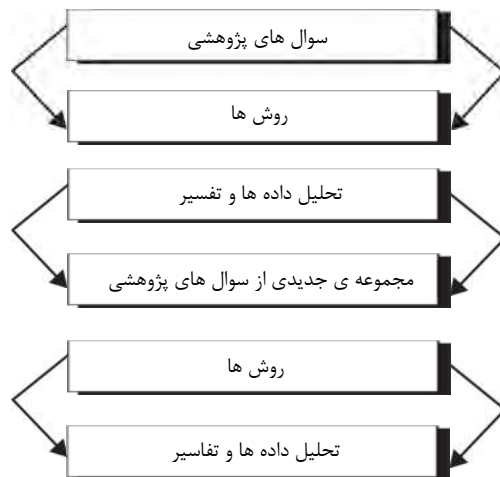

FIGURE 1.2. Comprehensive approach to mixed methods research.

نمودار شماره ۴ - تعامل بین روش‌ها و داده‌ها در فرآیند تدوین سوال‌های پژوهش (منبع: دلاور و کوشکی، ۱۳۹۶: ۹۲)

۲. نویسندگان در ص ۹۲ نموداری ارائه کرده‌اند که در نمودار شماره ۴ در پژوهش فراروا ارائه شده است. این نمودار اصلاً گویا نیست و جهت فلش‌ها هیچ معنایی ندارد. و اجزای آن هم دو به دو به هم وصل شده و این دوتایی‌ها در مجموع از هم جدا هستند و از این روی هیچ‌گونه صورت فرآیندی در نمودار دیده نمی‌شود. این نمودار در شکل صحیح آن از کتاب هسه بایر با عنوان «Mixed Methods Research» برگرفته شده که در آن ارتباط زنجیره‌ای این مراحل به خوبی مشخص شده است و در نمودار شماره ۵ ارائه شده است. زیرنویس نمودار هسه بایر دقیقاً از همین عنوان که نویسندگان (آقای دلاور و خانم کوشکی) استفاده کردند انطباق دارد.

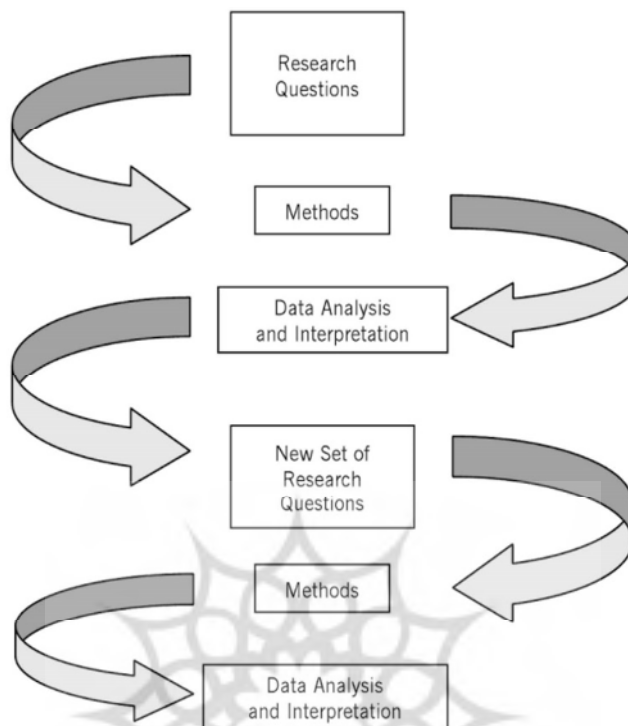

FIGURE 2.5. Interaction between methods and data in formulating research questions.

نمودار شماره ۵- تعامل بین روش‌ها و داده‌ها در فرآیند تدوین سوال‌های پژوهش (منبع: Hesse- Biber,2010: 46)

۳. در صفحه ۱۲۳ که نمودارهایی از گونه‌های مثلث‌سازی ترسیم کرده‌اند، تنها در دو مورد فلش‌های لازم را ترسیم کرده‌اند و در بقیه نمودارها جهتی وجود ندارد تا نقطه شروع تحقیق و توالی مراحل را نشان دهد.

۹.۶ میزان استفاده از منابع معتبر و روزآمد

نویسندگان این تالیف با فرض اینکه به همه منابع مورد استناد خود شخصاً مراجعه کرده‌اند، به منابع قابل توجهی مراجعه کرده‌اند. تعداد و بسامد استفاده از منابع بر حسب زمان در نمودار شماره ۶ ارائه شده است. همانطور که این نمودار نشان می‌دهد، از نظر زمان و

روزآمدی هم بیشترین تعداد این منابع، در بازه زمانی بین سال ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۵ است و با توجه به چاپ اول این کتاب که در سال ۹۲ بوده است و این سال مصادف با سال ۲۰۱۳ میلادی است، و از طرف دیگر، تعداد منابع در بازه زمانی دوم یعنی بین ۲۰۰۵ تا زمان چاپ یعنی ۲۰۱۳ که هشت سال است، رقمی ناچیز (تنها ۳ منبع) است، می‌توان گفت روزآمدی این تالیف در حدی خوب (نه خیلی خوب یا عالی) ارزیابی می‌شود و بهتر است نویسندگان محترم، کتاب را از این نظر به‌روزرسانی کنند.

نمودار شماره ۶- پسامد منابع مولف بر حسب بازه زمانی (منبع: نگارنده)

۷. نتیجه‌گیری

کتاب «روش تحقیق آمیخته» تالیف آقای دکتر دلاور خانم دکتر کوشکی، در سه محور صوری، ساختاری و محتوایی نیاز به بازبینی و اصلاحات زیادی دارد. مهم‌ترین نتایج تحقیق در این سه محور به شرح زیر است:

أ. اصلاحات صوری: این کتاب نیازمند یک مقدمه در آغاز و نیز مقدمه‌ای در آغاز هر فصل است. هر کدام از فصل‌ها نیز نیاز به خلاصه فصل دارند. استفاده از نمودارها که ظرفیت بالایی در تبیین بهتر مطالب دارند در حد خوبی ارزیابی می‌شود اما منابع این

نمودارها باید مشخص شود. کتاب از نظر املائی و انشائی و ویرایش سجاوندی، در حد خوبی است و نگارنده نیز پاره‌ای از اصلاحات در این زمینه را ارائه کرده است. فهرسِ جداول و نمودارها در آغاز کتاب و نیز نمایه‌های نام‌ها و کتاب‌ها و ... در پایان کتاب وجود ندارد که لازم است افزوده شوند.

ب. اصلاحات ساختاری: برخی از مطالب این کتاب هیچ ربطی به عنوان کتاب ندارند که نگارنده ریشه این ضعف را سنجاق کردن ترجمه‌ها به یکدیگر بدون یکپارچه‌سازی محتوای آن‌ها می‌داند.

ج. اصلاحات محتوایی: عنوان کتاب باید تصحیح شود. مفاهیم اصلی کتاب تبیین نشده و مفهوم آمیختگی نیز نیاز به تبیین بیشتر دارد. تثبیت مبنای پارادایمی روش‌های آمیخته و نیز توضیح اصطلاحات مبهم و تصحیح برخی نمودارها و برخی دیگر اصلاحات محتوایی، از دیگر دستاوردهای مقاله در بخش نقد محتوایی است. وضعیت منابع نیز روزآمد ارزیابی می‌شود گرچه شایسته بود از منابع متاخر در دهه اخیر بهره بیشتری برده شود.

پی‌نوشت

۱. راقم این سطور هم جز این در نظر ندارد گرچه شواهد زیادی بر اقتباس‌های عدیده از کتابهای غیرفارسی و ترجمه کردن عین آن کتابها وجود دارد که در آغاز نقد صورتی ارائه شد، و استناد کردن به منبعی بدون رجوع مستقیم به آن و صرفاً با اعتماد به رجوع دیگران، خلاف اخلاق پژوهش است؛ اما باید بر این باور بود که است ایشان شخصاً هم به این منابع رجوع کرده‌اند زیرا حکم اخلاقی دیگر هم وجود دارد که رفتار هر مسلمان باید بر نیکوترین صورت خود حمل شود.

کتاب‌نامه

ایمان، محمدتقی، (۱۳۹۱ش). روش‌شناسی تحقیقات کیفی، چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. آراهمبراستر بی. بی. ؛ تی. ایچ. آندرسون، (۱۳۷۲ش). «تحلیل کتاب درسی»، مترجم: هاشم فردانش، فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۳۳.

آرمند، محمد، (۱۳۸۴ش). «ملاحظات در نگارش متون درسی»، سخن سمت، شماره ۱۴. بی، ارل، (۱۳۸۵ش). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ج ۱، مترجم: رضا فاضل، چاپ سوم، تهران: سمت.

بلیکی، نورمن، (۱۳۹۳ش). پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی، ترجمه و تدوین و مقدمه و تعلیقات: سید حمیدرضا حسنی، محمدتقی ایمان، سید مسعود ماجدی، چاپ دوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

تشکری، عباس؛ تدلی، چارلز، راهنمای روش‌های آمیخته: در پژوهش‌های علوم رفتاری و اجتماعی، مترجمان: دکتر مرتضی اکبری، زهرا فزونی‌اردکانی، ضرغام عبدالهی‌پور، سارا جعفری، نیلوفر مسروری، چاپ اول، تهران: نشر موسسه انتشارات دانشگاه تهران.

حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام. دلاور، علی، (۱۳۸۶ش). روش‌های تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی، چاپ پنجم، تهران: دانشگاه پیام نور.

دلاور، علی، سایت شخصی دکتر دلاور: <http://adelavar.com> (بی‌تا)

دلاور، علی، شیرین کوشکی، (۱۳۹۸ش). روش تحقیق آمیخته، چاپ پنجم، تهران: نشر ویرایش.

دلاور، علی، (۱۳۹۲ش). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، چاپ دوازدهم، تهران: رشد.

رضی، احمد، (۱۳۸۷ش). کتاب درسی دانشگاهی (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی کتاب درسی دانشگاهی) ج ۱، مقاله «شاخص‌های ارزیابی و نقد کتاب‌های درسی دانشگاهی»، تهران: سمت. ریاضی، عبدالمهدی، (۱۳۸۷ش). کتاب درسی دانشگاهی (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی کتاب درسی دانشگاهی)، مقاله «چارچوب مرجع و نیاز به پرداختن به مهارت‌های سطح بالای شناختی و فکری در کتاب‌های درسی» ج ۱، تهران: سمت.

ساروخانی، باقر، (۱۳۸۸ش). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، چاپ شانزدهم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ساعی، علی، (۱۳۸۷ش). روش تحقیق در علوم اجتماعی، چاپ دوم، تهران: سمت.

سبزواری، حاج ملاهادی، (۱۳۷۹ش). شرح المنظومه، چاپ اول، تهران: نشر ناب.

شارلن نگی - هسه بایر، (۱۳۹۶ش). روش تحقیق آمیخته (به هم پیوستن نظریه با عمل)، مترجم: مقصود فراستخواه، تهران: نشر موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، چاپ دوم.

شکوهی‌فر، حسین و محمد حسینی و اسدالله زنگویی، (۱۳۸۷ش)، کتاب درسی دانشگاهی (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی کتاب درسی دانشگاهی)، مقاله «اصول و روش‌های سازماندهی محتوای کتاب درسی دانشگاهی»، ج ۱، تهران: سمت.

شیخ‌زاده، مصطفی، (۱۳۸۷ش). کتاب درسی دانشگاهی (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی کتاب درسی دانشگاهی)، مقاله «ساختار کتاب درسی دانشگاهی بر اساس دیدگاه سازنده‌گرایی» ج ۱، تهران: سمت.

صدر المتألهین، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، دار احیاء التراث، بیروت، چاپ: سوم، ۱۹۸۱

- طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۷۸ش). *نهایه الحکمه*، قم: موسسه النشر الاسلامی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین، (۱۳۷۵ش). *شرح الاشارات و التنبیحات مع المحاکمات*، چاپ اول، قم: نشر البلاغه.
- کوبی، مرتضی؛ مظفر چشمه سهرابی؛ افروز عظیمی، (۱۳۷۵ش). «بنیان‌های فلسفی روش‌های تحقیق کمی، کیفی و آمیخته؛ به بهانه نقدی بر کتاب روش تحقیق آمیخته»، مجله نقد کتاب اطلاع‌رسانی و ارتباطات، شماره ۹، صص ۱۵۴ - ۱۴۱.
- کیوی، ریمون، لوم وان کامپنهود، (۱۳۸۹ش). *روش تحقیق در علوم اجتماعی*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، چاپ پنجم، تهران: نشر توتیا.
- لیونکا، مری‌الن، (۱۳۸۶ش). *نحوه نگارش و تهیه کتاب درسی دانشگاهی*، مترجم: گروه مترجمان، تهران: سمت.
- ملکی، حسن، (۱۳۸۴ش). مقاله «نظریه‌ها و تجربه‌ها: شیوه طراحی و تألیف کتاب درسی (بخش پیکره و متن)»، سخن سمت، شماره ۱۵.
- ملکی، حسن، (۱۳۸۰ش). *مبانی برنامه‌ریزی درسی آموزش متوسطه*، تهران: سمت.
- منصوریان، یزدان، «صد ویژگی کتابهای دانشگاهی کارآمد و اثربخش»، فصلنامه علمی - پژوهشی نگارش و پژوهش کتب دانشگاهی، دوره ۱۷، شماره ۲۹، پاییز ۱۳۹۲ش.
- نوروززاده، رضا و محرم آقازاده، کتاب درسی دانشگاهی (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی کتاب درسی دانشگاهی)، مقاله «یادگیری از متن کتاب درسی؛ عامل اثربخش در فرایند یاددهی - یادگیری نظام آموزشی» ج ۱، تهران: سمت، ۱۳۸۷ش.
- واس، دی‌ای، د، (۱۳۸۹ش). *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، چاپ دوازدهم، تهران: نشر نی.

Creswell, John W. & Vicki L. Plano Clark, (2007). *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Press.

Hesse-Biber, Sharlene Nagy, (2010). *Mixed Methods Research: Merging Theory with Practice*, Guilford Press.

Tashakkori, Abbas; Teddlie, Charles; (2010). *Mixed Methods in Social & Behavioral Research*, SAGE Press.

Whiting, Bartlett J. (1977). *Early American Proverbs and Proverbial Phrases*.